

А.Н. Сакаева¹, А.Р. Рымханова², В.В. Боброва^{3*}, Ж.А. Ержолова⁴, Б.Н. Бакмаганбетова⁵

^{1,2,3} Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан;

^{4,5} «Қарағанды облыстық психологиялық-медициналық-педагогикалық консультация» КММ, Қарағанды, Қазақстан
(*Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: bobrova.v.v@mail.ru*)

¹ORCID:0000-0003-3177-4810, ²ORCID:0000-0001-8580-8612, ^{3*}ORCID:0000-0002-6181-6885,

⁴ORCID:0009-0003-8224-4294, ⁵ORCID:0009-0005-2739-3697

Күрделі біріккен бұзылыстары бар аутистік спектрі бұзылысы бар балаларды әлеуметтендіру моделі

Аутистік спектрі бұзылысы бар балаларды әлеуметтендіру процесі (бұдан әрі — АСБ) зерттеудің өзектілігін білім беру және әлеуметтік-мәдени ортаға кіру қажеттілігімен айқындалады. Мақаланың мақсаты — арнайы және инклюзивті білім беру жағдайында күрделі біріккен бұзылыстары бар аутистік спектрі бұзылысы бар балаларды әлеуметтендіру процесін модельдеу. Зерттеу аясында теориялық әдістер: күрделі біріккен бұзылыстары бар АСБ бар балаларды әлеуметтендіру мәселесі бойынша контент-талдау, яғни, шетелдік және қазақстандық тәжірибені, нормативтік-құқықтық, ғылыми, психологиялық-педагогикалық және әдістемелік дереккөздер қолданылды. «Арнайы және инклюзивті білім беру жағдайында күрделі біріккен бұзылыстары бар АСБ бар балаларды әлеуметтендіру тұжырымдамасының мазмұны нақтыланды. Күрделі біріккен бұзылыстары бар АСБ бар балаларды әлеуметтендіру үрдісінде мына компоненттер ұсынылды: (мотивациялық-құндылық, әлеуметтік-функционалдық, функционалдық-коммуникативтік, танымдық-бағалау (дезадаптивті, минимальды, аралық, оптимальды) деңгейлер, маңызды сипаттамалары (критерийлер және көрсеткіштер). Күрделі біріккен бұзылыстары бар АСБ бар балаларды әлеуметтендіру деңгейлерін зерттеудің диагностикалық құралдары анықталды. Теориялық әдістермен қатар модельдеу әдісі қолданылды. Арнайы және инклюзивті білім беру жағдайында күрделі біріккен бұзылыстары бар АСБ бар балаларды әлеуметтендіруде ұсынылған модельдің негізгі құрылымына жүйелік, үрдісті, белсенді құзыреттілік тәсілдері қойылған. Модельдің құрылымдық компоненттері сипатталған: мақсатты, диагностикалық, мазмұнды, ұйымдастырушылық-процестік, нәтижелі. Жалпыланған түрде АСБ бар балаларды әлеуметтендіру процесіне психокоррекциялық, оқу, сабақтан тыс іс-әрекет процесінде АВА мінез-құлқын қолданбалы талдау, қоршаған ортаға бейімдеу, әлеуметтік әнгімелер, ТЕАССН әдістемесі, PECS жүйесі кіреді.

Кілт сөздер: әлеуметтендіру моделі, аутистік спектрі бұзылысы, күрделі біріккен бұзылыс, арнайы және инклюзивті білім беру, диагностикалық құралдар, психологиялық-педагогикалық қолдау.

Кіріспе

Аутизм спектрінің бұзылуы (бұдан әрі — АСБ) қазіргі педагогикалық, психологиялық және медициналық ғылымның өзекті мәселелерінің бірі. Бұл әлемде пандемиялық сипатқа ие АСБ-мен балалар санының өсуімен байланысты. Қазақстанда 2022 жылы АСБ 12087 балаларда анықталған, бұл 2022 жылдың көрсеткішімен салыстырғанда 44 %-ға жоғары [1]. Қарағанды облысында психологиялық-медициналық-педагогикалық кеңестің (бұдан әрі — ПМПК) деректері бойынша 2023 жылдың 1 қаңтарында АСБ бар балалардың саны 638, бұл 2015 жылдың көрсеткішінен 6,5 есе жоғары. АСБ-мен ауыратын, аралас бұзылулармен асқынған балалар айтарлықтай үлесті құрайды, яғни 94 %.

Қазақстанда АСБ-мен ауыратын, аралас бұзылулармен асқынған балалардың арнайы және жалпы білім беретін ұйымдарда, тұрақты, ауыр, бақыланбайтын мінез-құлық бұзылған жағдайларда — үйде білім алу мүмкіндіктері бар. Осы санаттағы балаларды әлеуметтендірудің негізгі модельдері білім алу үшін арнайы жағдайлар жасауға баса назар аударатын кешенді әлеуметтік-психологиялық-педагогикалық қолдау және инклюзивті білім беру. Алайда, біздің еліміздің мүмкіндіктері шектеулі балаларға жүйелі кешенді көмек көрсету бойынша маңызды жетістіктеріне қарамастан, біріктірілген бұзылулармен асқынған АСБ бар балалардың сәтті әлеуметтенуіне кедергі келтіретін бірқатар проблемалар бар [2–7]:

– білім беру қажеттіліктерін бағалаудың қолданыстағы моделі белгілі бір себептермен, біріктірілген бұзылулармен асқынған, АСБ бар балалар үшін әрдайым қолайлы бола бермейді, олардың негізгісі осы санаттағы балалардың дамуының бұзылу құрылымында;

– біріктірілген бұзылулармен асқынған, АСБ бар балалар, интеллектуалды даму және көру, есту, тіл, сүйеніш-қозғалыс аппаратының сақталуы деңгейіне байланысты, білім алу үшін арнайы ұйымдардың әр түріне бағытталады. Бұл ретте мүмкіндігі шектеулі балалардың бұзылу түрлері бойынша арнайы білім беру ұйымдарында психологиялық-педагогикалық сүйемелдеудің қалыптасқан моделі біріктірілген бұзушылықтармен асқынған АСБ бар балаларды сүйемелдеу үшін жеткіліксіз тиімді;

– жалпы білім беретін және арнайы ұйымдардың инфрақұрылымы және білім беру ортасы біріктірілген бұзушылықтармен асқынған АСБ бар балалардың даралығы мен ерекшеліктерін сүйемелдеуді толық қанағаттандырмайды.

Жоғарыда келтірілген мақаланы ескере отырып, мақаланың негізгі мақсаты арнайы және инклюзивті білім беру жағдайында біріктірілген бұзылулармен асқынған АСБ бар балаларды әлеуметтендіру процесін модельдеу.

Мақсатқа жету үшін оның құрылымын көрсететін және ұсынумен байланысты мақаланың міндеттері мынадай:

1) «Арнайы және инклюзивті білім беру жағдайында біріктірілген бұзылулармен асқынған АСБ бар балаларды әлеуметтендіру» түсінігінің нақтыланған анықтамасын көрсету;

2) арнайы және инклюзивті білім беру жағдайында біріктірілген бұзылулармен асқынған АСБ бар балаларды әлеуметтендіру процесінің компоненттері мен оның маңызды сипаттамаларын (критерийлер және көрсеткіштер) ашу;

3) арнайы және инклюзивті білім беру жағдайында АСБ бар балаларды әлеуметтендіру деңгейінің сипаттамасын көрсету;

4) арнайы және инклюзивті білім беру жағдайында біріктірілген бұзылулармен асқынған АСБ бар балаларды әлеуметтендіру моделінің сипаттамасын ашу.

Әдістер мен материалдар

Зерттеу аясында теориялық әдістер қолданылды: контент-шетел және қазақстандық тәжірибені, біріктірілген бұзылулармен асқынған АСБ бар балаларды әлеуметтендіру проблемалары бойынша нормативтік-құқықтық, ғылыми, психологиялық-педагогикалық және әдістемелік деректерді талдау.

Контент-талдау нәтижелері тұжырымдамалық түсіндіруге ықпал етті.

Арнайы және инклюзивті білім беру жағдайында біріктірілген бұзылулармен асқынған аутизм спектрі бұзылған балаларды әлеуметтендіру деп қоғамда қабылданған құндылықтарды, ережелер мен мінез-құлық нормаларын меңгеру және қабылдау арқылы білім алушылардың білім беру және әлеуметтік-мәдени ортаға кіру процесін түсінеміз; әлеуметтік өзара іс-қимыл әдістері мен тәсілдерін меңгеру; тіл мен сөйлеуді саналы түрде меңгеру; мақсатты кешенді психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу процесінде ерекше білім беру қажеттіліктері мен жеке ерекшеліктерін ескере отырып, қоршаған шындық туралы білімнің қол жетімді көлемін игеру және білім беру мәселелерін шешу.

Зерттеудің базалық түсінігінің мазмұнын нақтылау арнайы және инклюзивті білім беру жағдайында біріктірілген бұзылулармен асқынған АСБ бар балаларды әлеуметтендіру процесінің компоненттерін анықтауға мүмкіндік берді: мотивациялық-құндылық, әлеуметтік-функционалдық, функционалдық-коммуникативтік, танымдық-бағалау.

Мотивациялық-құндылық компонентіне біріктірілген бұзылулармен асқынған АСБ бар балаларда әлеуметтік мотивация, айналасындағыларға қызығушылық, өз кезегінде, олар әлеуметтік өзара әрекеттесуді анықтайтын және практикалық әрекеттер үшін нұсқаулық ретінде қызмет ететін қоғамның моральдық құндылықтарына қарау кіреді. Әлеуметтік-функционалдық компонент тәртіптің әлеуметтік моделін меңгеруді, айналасындағы адамдармен біріктірілген іс-әрекетке тартылу деңгейін, «әлеуметтік білімдерді» меңгеруді көрсетеді. Функционалды-коммуникативті компонент әр түрлі коммуникативті жағдайларда АСБ функционалды тілі мен функционалды сөйлеуі бар баланы меңгеруді қамтиды. Танымдық-бағалау компоненті қоршаған шындық туралы АСБ бар баланың өзекті даму аймағын, білім беру міндеттерін түсіну, жоспарлау, іске асыру, оларды шешу нәтижелерін бағалау, алған білімдерін әртүрлі өмірлік жағдайларда қолдану қабілетін біріктіреді.

Теоретикалық білімдер мен қатар модельдеу әдісі қолданылды. Арнайы және инклюзивті білім беру жағдайында біріктірілген бұзылулармен асқынған АСБ бар балаларда ұсынылатын модельдің құрылымына процестік, жүйелік, белсенділік, құзыреттілік тәсілдері кіреді.

Арнайы және инклюзивті білім беру жағдайында АСБ-мен ауыратын балалардың әлеуметтену деңгейін зерттеу үшін маңызды сипаттамалар (критерийлер, көрсеткіштер) анықталды, диагностикалық құралдар анықталды (1-кесте).

1 - кесте

Біріктірілген бұзылулары асқынған АСБ бар балалардың әлеуметтену деңгейін айқындаудың критерийлері, көрсеткіштері, диагностикалық құралдары

Критерийлер	Көрсеткіштер	Диагностикалық құралдар
Мотивациялық-құндылық компонент		
Құндылық	Оқуға деген ынта	Н.Г. Лусканованың «Мектеп мотивациясының деңгейін бағалау» сауалнамасы
	Топ ережелерін қабылдау және сақтау	Жобалық әдістер: «Мектеп суреті» А.И. Баркан; «Жануарлар мектебі» С. Панченко; «Социометрия» Дж. Морено
	Өзін-өзі бағалау	Әдістеме «Баспалдақ» В.Г. Щур
	Өзін-өзі тану	Балалардың өзін-өзі тануын зерттеу әдісі Н.Л. Белопольская. Сакс Леви тесті. Бейімделу әдістемесі «Аяқталмаған сөйлемдер» (SSCT әдісі), Г.Г. Румянцева
Әлеуметтік-функционалдық компонент		
Тәртіптік	Жағымсыз мінез-құлықтардың болмауы	Құрылымдық сұхбат; «CARS аутизм рейтингінің шкаласы»; Вайнландтың бейімделу мінез-құлық шкалалары
	Мазасыздық, агрессивтілік	Э. Вагнердің «Hand — test (кол)» жобалық әдістері, «Жаңбыр. Жаңбыр астындағы адам». А. Абрамс
Функционалдық-коммуникативтік компонент		
Коммуникативтік	Сөйлеуді түсіну Сөйлеу дағдылары Қарым-қатынас және әлеуметтік өзара әрекеттесу дағдылары Өмірлік дағдылар	Ата-аналардың және мұғалімдердің бақылауы, сауалнама; «Аутизм спектрі бұзылған балаларды педагогикалық тексеру хаттамасы» А.В. Хаустов; АТЕК тесті (Autism Treatment Evaluation Checklist) Б. Римланд, С. Эдельсон; «Қайық» сөйлеу дағдыларының тестісі
Танымдық-бағалау компоненті		
Когнитивті	Жад	Пиктограммалар әдісі (А.Р. Лурия бойынша), «10 сөз» А.Р. Лурия
	Ойлау	«Артығын жою» әдістемесі
	Вербалды, вербалды емес интеллект	Дж. Равеннің түрлі түсті прогрессивті матрицалары Дэвид Векслердің интеллектуалды даму деңгейін өлшеуге арналған тест (6 жастан 16 жасқа дейінгі балалар үшін) «Қол — көз гештальт тесті. Бендер» «Адамның суретін салыңыз» К. Маховер, Ф. Гудинаф «Висконсин карточкаларын сұрыптау тесті», балаларға арналған Кауфман батареясы (КАВС)

Нәтижелер және оларды талдау

Арнайы және инклюзивті білім беру жағдайында АСБ-мен ауыратын балалардың әлеуметтену деңгейіне бағалау жүргізу үшін төрт деңгей бөлінді: бейімделмейтін, минималды, аралық, оңтайлы. Біз әр деңгейге сипаттама береміз.

Бейімделмейтін деңгей: оқуға деген ынтаның төмен немесе жоқтығы, жиі көрінетін жағымсыз мінез-құлық фактілері, сынып ережелерін қабылдамау және сақтамау, қалыптаспаған жыныстық жас сәйкестігі, есте сақтау қабілетінің төмен деңгейі, ойлау операциялары, ауызша және вербалды емес интеллект, импрессивті және экспрессивті сөйлеудің қалыптаспауы, ұқыптылық пен өзіне-өзі қызмет көрсету дағдыларының болмауы.

Минималды деңгей: оқуға деген ынтаның төмен немесе жоқтығы, жиі көрінетін жағымсыз мінез-құлық фактілері, сынып ережелерін қабылдамау және сақтамау, сыныпта 5 минуттай ғана аялдау, агрессия, аутоагрессия, аутоагрессия фактілерінің төмендеуі, қарым-қатынас жағдайларына үстіртін және формалды түрде қарау, ой-өрісінің, ойлаудың төмен деңгейі, вербалды және вербалды емес интеллект, вербалды тілдің жоқтығы, қарым-қатынастың балама түрлерін қолданудың басталуы,

сөйлеуді ситуациялық түсіну, ұқыптылық, өзіне-өзі қызмет көрсету дағдыларын қалыптастырудың басталуы.

Аралық деңгей: оқуға деген ынтаны қалыптастыру (оңтайлы деңгейге жақын деңгей), жағымсыз мінез-құлықтың сирек фактілері, сыныптағы мінез-құлық нормаларын механикалық орындау, сыныпта ұзақ уақыт сақталады, аутоагрессия, агрессия, аутостимуляция фактілерінің болмауы (әлеуметтік қолайлы мінез-құлық дағдыларына ауыстыру), қарым-қатынас жағдайларына қызығушылық, жыныстық және жас ерекшеліктерін сәйкестендіруді қалыптастыру, орта деңгей механикалық жады, семантикалық жадының қалыптасуының басталуы, ойлау операцияларының дамуының орташа-төмен деңгейі, ауызша сөйлеудің болмауы және (немесе) басталуы, баламалы қарым-қатынас дағдыларын меңгеру, сөйлеуді түсінудің орташа деңгейі, қалыптасқан ұқыптылық, өзіне-өзі қызмет көрсету дағдылары.

Оңтайлы деңгей: оқуға деген ынтаның орташа деңгейі, қалаусыз мінез-құлық фактілерінің болмауы, сыныптағы мінез-құлық нормаларын ішінара саналы түрде орындау, жыныстық-жастық өзін-өзі сәйкестендіру, механикалық және семантикалық есте сақтаудың жеткілікті даму деңгейі, ауызша сөйлеуді немесе балама коммуникация құралдарын меңгеру, сөйлеуді түсіну, қарым-қатынасқа тұрақты қызығушылық, қалыптасқан ұқыптылық, өзіне-өзі қызмет көрсету дағдылары.

Арнайы және инклюзивті білім беру жағдайында АСБ-мен ауыратын балаларды әлеуметтендіру бұл процесті модельдеуді болжайды.

Арнайы және инклюзивті білім беру жағдайында АСБ-мен ауыратын балаларды әлеуметтендіру моделінде (бұдан әрі — Модель) келесі компоненттер анықталды: мақсатты, диагностикалық, мазмұнды, ұйымдастырушылық-процессуалды, нәтижелі (1-сурет). Модельдің әр компонентін қарастырайық.

Мақсатты компонент арнайы және инклюзивті білім беру жағдайында АСБ-мен ауыратын балалардың өмір сапасын дұрыстау және арттырумен байланысты: дербестік деңгейін арттыру, әлеуметтік қатынастарды орнату мүмкіндігі, оқу және оқудан тыс іс-әрекеттерге қатысу.

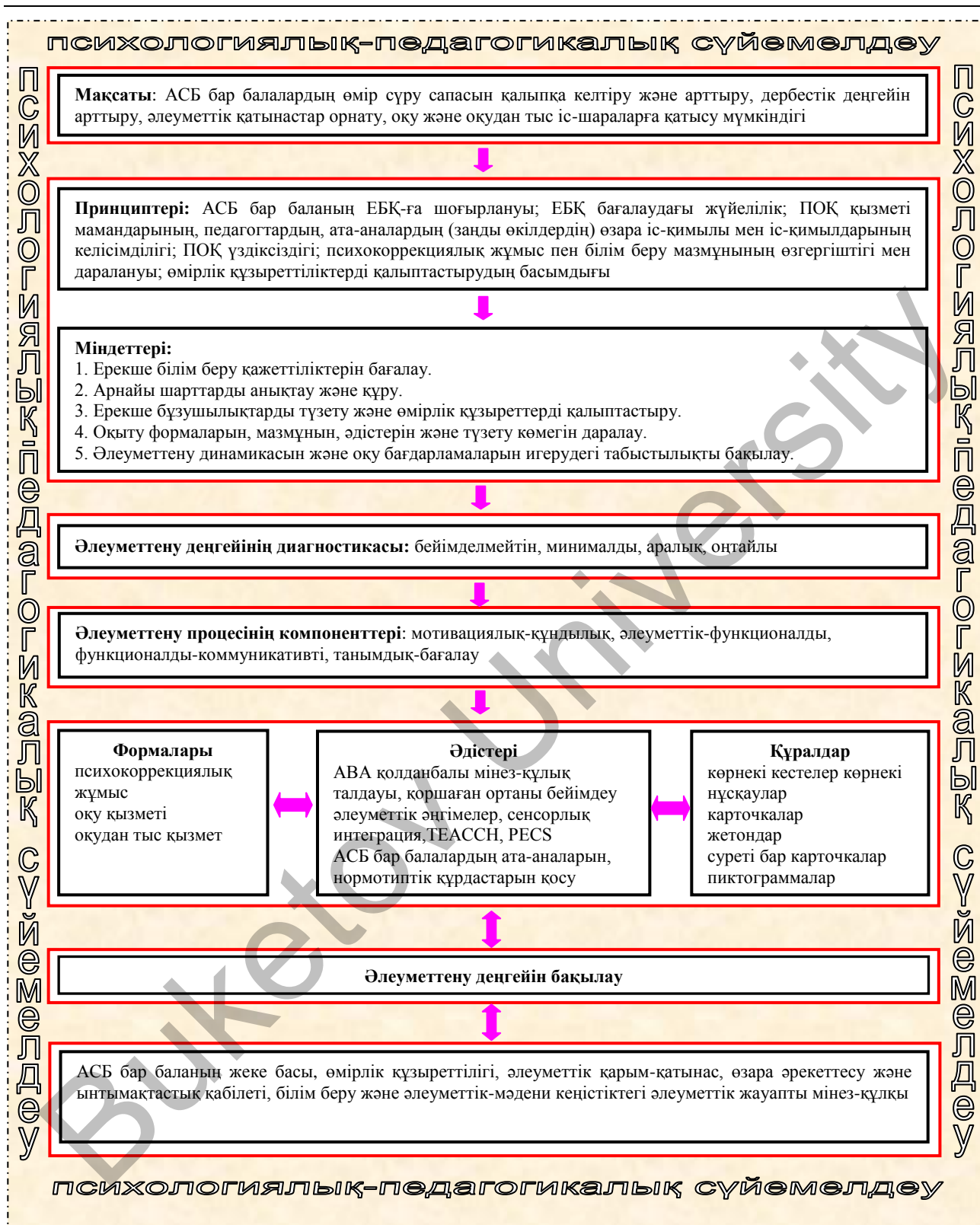
Арнайы және инклюзивті білім беру жағдайында АСБ-мен ауыратын оқушылардың ерекше білім алу талаптарын қанағаттандыру арқылы белгіленген мақсатқа қол жеткізу мүмкіндігі туындайды: даму, оқу және тәрбие үшін арнайы жағдайлар жасау, бастауыш және негізгі орта білім берудің бейімделген және арнайы оқу бағдарламаларын әлеуметтендіру және игеру процесінде жүйелі кешенді психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу көрсету.

Мақсат келесі міндеттер арқылы жүзеге асырылады:

1. Біріктірілген бұзылулармен асқынған АСБ бар білім алушылардың ерекше білім алу талаптарын бағалау.
2. Мектепте АСБ бар білім алушыларды әлеуметтендіруге және ПМПК ұсынымдарына сәйкес оқу бағдарламаларын игеруге ықпал ететін арнайы жағдайларды анықтау және жасау.
3. Ерекше бұзушылықтарды түзету және өмірлік құзыреттерді қалыптастыру.
4. Жеке ерекшеліктеріне, дамудың құрылымдық бұзушылығына және оның айқындалған дәрежесіне сәйкес форманы, мазмұнды, оқыту әдістері мен түзетушілік көмектерді даралау.
5. Әлеуметтену динамикасының мониторингі, оқу бағдарламаларын игерудегі табыстылық, түзету шараларын түзету.

Модель келесі принциптерге негізделген:

- АСБ бар баланың ерекше білім беру қажеттіліктері мен мүдделеріне назар аудару;
- даму ерекшеліктерін бағалаудағы жүйелілік, бейімделу және әлеуметтену, АСБ бар баланың даму бұзылыстарын түзету;
- психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу қызметі мамандарының, мектептің педагог қызметкерлерінің, ата-аналардың (заңды өкілдердің) баланы АСБ-мен әлеуметтендіру процесінде өзара іс-қимылы мен іс-қимылдарының келісімділігі;

ЕБҚ — ерекше білім беру қажеттіліктері; ППС — психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу; - - - - - — арнайы, жалпы білім беретін білім беру ұйымының бейімделген білім беру ортасының шартты шекарасы.

1 - сурет. Арнайы және инклюзивті білім беру жағдайында біріктірілген бұзылулармен асқынған АСБ бар балаларды әлеуметтендіру моделі

– АСБ бар баланың білім беру ұйымдарында болуының барлық кезеңі ішінде психологиялық-педагогикалық сүйемелдеудің үздіксіздігі;

– біріктірілген бұзылулармен асқынған АСБ бар баланың ерекше білім беру қажеттіліктері мен жеке ерекшеліктеріне сәйкес түзету-дамыту жұмысының мазмұнының өзгергіштігі мен даралануы;
– АСБ-мен ауыратын баланың әлеуметтік табыстың негізін құрайтын өмірлік құзыреттіліктерін қалыптастырудың басымдығы [8].

Диагностикалық компонентке зерттеу құралы (1-кесте) және біріктірілген бұзылулармен асқынған АСБ бар баланың әлеуметтену деңгейін (бейімделмеген, минималды, аралық, оңтайлы) анықтау кіреді.

Біріктірілген бұзылулармен асқынған АСБ бар баланың әлеуметтену деңгейін зерттеу ерекшеліктерін белгілейік. Эмоционалды-ерікті және танымдық саладағы зерттеудің ұсынылған әдістерін біріктірілген бұзылулармен асқынған АСБ бар әр баланың коммуникативті және интеллектуалды ерекшеліктерін есепке ала отыра, қолдану және түсіндіру керек. Диагностикалық компоненттің озат әдісі — бақылау, сұрақ-жауап және ата-аналармен сауалнама (занды өкілдерімен) сауалнама жүргізу.

Диагностика кезінде әр баланың мінез-құлқының ерекшелігін ескере отырып, арнайы жағдайлар жасау міндетті болып табылады. Психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу қызметінің мамандары өз диагностикасын жүзеге асырады, оның нәтижелері кейіннен АСБ бар баланың профиліне біріктіріледі. Әлеуметтену деңгейін бағалау кезеңділігі жеке белгіленуі керек.

Мазмұндық компонент біріктірілген бұзылулармен асқынған АСБ бар баланың әлеуметтенуінің мотивациялық-құндылық, әлеуметтік-функционалды, функционалды-коммуникативті және танымдық-бағалау аспектілерін көрсетеді.

Мазмұндық компонент шеңберінде біз біріктірілген бұзылулармен асқынған АСБ бар балаларды әлеуметтендіру деңгейіне сәйкес психологиялық-педагогикалық қолдау бағыттарын белгілейміз.

Оңтайлы деңгей: балаға өмірлік құзыреттерді қалыптастыру көмегін көрсету; балалармен, мұғалімдермен, сыныптастарымен және басқа да білім алушылармен, ата-аналармен дұрыс қарым-қатынасты дамыту; сыныпта, мектепте тұлғааралық қақтығыстардың алдын алу бойынша жұмыс, эмоционалды жайлы жағдайды сақтау; оқу іс-әрекетін сәтті игеру үшін жағдай жасау.

Аралық деңгей: неғұрлым күрделі әлеуметтік ортаға жоспарлы кезең-кезеңмен енгізу негізінде білім алушылардың өмірлік құзыреттерін дамыту; оқу қызметін және коммуникативті тәртіпті кезеңмен қалыптастыру; білім алушылардың балалармен және ересектермен күнделікті өмірлік тәжірибесін, әлеуметтік байланыстарын олар үшін қолжетімді шектерде кеңейту.

Минималды деңгей: білім алушыны барынша күрделі әлеуметтік ортаға жоспарлап енгізу; білім алушының күнделікті өмірлік тәжірибесі мен әлеуметтік байланыстарын оған қолжетімді шектерде мөлшерлеп кеңейту, оның ішінде балалардың құрдастарымен және ересектермен тұрақты байланыстарын ұйымдастыру жөніндегі жұмыс; түрлі әлеуметтік салалардағы өмірлік құзыретті дамыту (білім беру, отбасылық, бос уақыт, еңбек және басқалар).

Бейімделмейтін деңгей: мұғалімдердің ата-аналармен мектепте болу дағдыларын қалыптастыру, жағымсыз мінез-құлықтың алдын алу, қарапайым өмірлік дағдыларды дамыту және қалыптастыру, оның ішінде өзіне-өзі қызмет көрсету, оқу міндетін қабылдау дағдыларын қалыптастыру, ересектердің сөйлеуін қарапайым деңгейде түсінуге дайындық бойынша үйлестірілген жұмысы.

Ұйымдастырушылық-процессуалдық компонентке біріктірілген бұзылулармен асқынған АСБ бар балаларды әлеуметтендіру формалары, әдістері, құралдары кіреді.

Біріктірілген бұзылулары асқынған АСБ бар балаларды әлеуметтендіру оқу-тәрбие процесінің барлық нысандарында (психологпен, логопедпен, дефектологпен түзету сабақтары; сабақтар; сыныптан тыс іс-шаралар) жүзеге асырылады.

Жалпы білім беретін мектеп жағдайында АСБ-мен ауыратын балалардың көпшілігі инклюзивті білім беру жағдайында жалпы білім беретін мектептің жалпы сыныптарында оқиды.

Біріктірілген бұзылулары асқынған АСБ бар балаларды әлеуметтік бейімдеу мақсатымен, ПМПК-да олардың ерекше білім беру қажеттіліктері анықталады, олар көбінесе бейімделген немесе жеке оқу бағдарламасы бойынша оқытуда, педагог-ассистентті сүйемелдеуде, қарым-қатынас және әлеуметтік өзара әрекеттесу дағдыларын түзету бойынша психологтың, оқу қызметін түзету бойынша дефектологтың, коммуникативтік-тілдік құзыреттілікті түзету және дамыту бойынша логопедтің сабақтарында көрінеді. Бұл топтың балаларын әлеуметтік бейімдеуде ерекше рөл, балаларды бірнеше кезеңмен сүйемелдеуді жүзеге асыратын, педагог-ассистентке беріледі: бүкіл оқу күні бойы тұрақты сүйемелдеуден аптасына бірнеше сабақ ішінде ішінара және оқу процесінде толық дербестікке дейін.

Бір кезеңнен екінші кезеңге ауысу баланың дербестігіне, мектептегі жалпы қабылданған әдеттерінің қалыптасуына, оның әлеуетті мүмкіндіктерінің дамуына байланысты.

Біріктірілген бұзылулары асқынған АСБ бар балаларға арнайы мектептерде оқу бұзылушылықтарына байланысты арнайы оқу бағдарламалары бойынша өткізіледі, психолог, логопед көмек көрсетеді.

Жалпыланған түрде психокоррекциялық, оқу және оқудан тыс іс-шаралар процесінде АСБ бар балаларды әлеуметтендіру бойынша жұмыстың маңызды бағыттары:

- бейімделмеген мінез-құлықты түзету;
- оқу тәртібінің стереотипін қалыптастыру;
- коммуникативтік дағдыларды қалыптастыру;
- әлеуметтік өзара әрекеттесу дағдыларын қалыптастыру;
- әлеуметтік-тұрмыстық бағдарды дамыту;
- өзі және оның әлеуметтік ортасы туралы идеяларды қалыптастыру;
- «психикалық модельдің» қалыптасуы.

Бұдан әрі жоғарыда көрсетілген бағыттар бойынша жұмыста барынша *кеңінен қолданылатын әдістер мен құралдарды* ұсынайық:

1) АВА (Applied behavior analysis) қолданбалы мінез-құлықты талдау әдісі — мінез-құлық технологиялары мен оқыту әдістеріне негізделген интервенция. АВА — терапиясының негізінде қажетті мінез-құлықты күшейту/арттыру әдісі жатыр. АВА — терапия көмегімен бейімделмеген мінез-құлықты түзету, балаларға түсінікті деңгейде әлеуметтік, коммуникативтік, академиялық дағдыларды (оқу, есеп, хат), күнделікті өмір дағдыларын (тұрмыстық, өзіне өзі қызмет ету) қалыптастыру [9].

2) Қоршаған ортаны (мектептің, сыныптың, жұмыс орнының функционалдық кеңістігін) АСБ бар, күрделі аралас бұзылулары бар оқушылардың ерекшеліктеріне бейімдеу әдістері (оның ішінде есту, көру, тірек-қимыл аппаратының сақталуын ескере отырып), сабақтың және бүкіл мектеп өмірінің сенсорлық жайлы және эмоционалды тегіс, жағымды атмосферасын құру. Дұрыс ұйымдастырылған орта баламен жұмыс барысында түзетушілік әрекеттің негізгі тәсілі болып табылады, қалыптаспаған коммуникативтік және әлеуметтік құзыреттердің орнын толтыруға мүмкіндік береді. АСБ бар оқушы үшін өмір сүрудің стереотиптік формасы ең қолжетімді болып қала береді және алаңдаушылықты, қорқынышты азайтады, қызметті дұрыс және тиімді ұйымдастыруға және құрылымдауға көмектеседі. Барлық кеңістікті орындалатын қызметтердің түрлеріне сәйкес аудандастыру керек: оқу аймағы, ойын аймағы, демалыс аймағы және т.б. Психокоррекциялық жұмыс барысында неғұрлым көп дағдылар қалыптасқан сайын, қоршаған ортаға қойылатын талаптар соғұрлым азаяды және балаға толыққанды әлеуметтік өмірге (оқу, бос уақыт, құрдастар ұжымы және т.б.) мүмкіндіктер көбірек ашылады.

3) ТЕАССН әдістемесі (Солтүстік Каролинаның университетімен клиникалық психолог Эрик Шоплермен және арнайы білім беру оқытушысы Роберт Райхлермен жасалған) ең алдымен баланың тәуелсіздігін арттыруға, әлеуметтік дағдыларды қалыптастыруға және физикалық ортаны ұйымдастыру арқылы жағымсыз мінез-құлықтың алдын алуға, іс-әрекеттің болжамды реттілігі/жоспарлау, визуалды кестелер, күнделікті және икемділік, қызметті құрылымдау, қызметті визуалды ұйымдастыруға бағытталған кешенді интервенция [10].

4) PECS жүйесі (Picture Exchange Communication System, A. Bondy пен L. Frost әзірлеген) — балаларға басқа адамдармен қарым-қатынас жасауға және әрекеттесуге көмектесетін, суреттер (сурет карточкалары, пиктограммалар, пиктографиялық жүйелерді пайдалануға негізделген планшеттік қосымшалар және т.б.) жиынтығынан тұратын, вербалды емес техника.

5) Әлеуметтік тарих әдісі (Social Story, разработан Кэррол Грей) — АСБ бар балалардың түсінуі қиын белгілі бір жағдайдың, оқиғаның немесе әрекеттің қысқаша сипаттамаларын қамтиды. Әлеуметтік әңгімелер осы жағдайда не күтуге болатыны және не үшін болатыны туралы нақты ақпаратты қамтиды. Әлеуметтік әңгімелер балалардың әлеуметтік өзара әрекеттесу, қарым-қатынас дағдыларын дамытуда, әлеуметтік нормалар мен мінез-құлық ережелерін игеруде тиімді [11].

6) Сенсорлық интеграция әдісі (америкалық эрготерапевт Jean Ayres әзірлеген) — әртүрлі сенсорлық жүйелерді үйлестіру жағдайында сезім мүшелерінің жұмысын ынталандыруға бағытталған. Келесі бағыттарда жүзеге асырылады: қоршаған объектілерді қабылдауды және олармен нәтижелі өзара әрекеттесуді жеңілдететін арнайы орта жағдайларын жасау, сенсорлық интеграция дисфункциясы бар баланың қажеттіліктерін ескере отырып, қоршаған ортаны бейімдеу;

полисенсорлық қабылдау әдістерін дамыту (көру, есту, тактильді және т.б. жеке қабылдау дағдыларын жетілдіру, осы дағдыларды кешенді қолдануға үйрету) әртүрлі сезім мүшелерінен келетін ақпаратты синтездеу [12–13].

7) АСБ бар балаларды олардың ата-аналары мен нормотиптік құрдастарының әлеуметтену процесіне белсенді қосу әдістері — балаларға табиғи ортада әлеуметтік дағдыларды игеруге, сыныптастарының мінез-құлқына еліктеуге, жалпы ережелерді сақтауға, ойындар, модельдеу, бейнемодельдеу, жетондық күшейту жүйесі арқылы бірлескен қызметке қосылуға мүмкіндік береді [14–16].

Ұсынылатын модельдің келесі ажырамас компоненті *арнайы және жалпы білім беретін мектеп жағдайында АСД-мен ауыратын білім алушылардың әлеуметтену динамикасының мониторингі*. Мониторингтің мазмұны әр түрлі болады және баланың жеке ерекшеліктеріне, әлеуметтену кезеңіне, сондай-ақ оның оқу орнына байланысты. Сонымен, жалпы сыныпта әлеуметтенудің бейімделмеген деңгейі бар баланың әлеуметтену динамикасының мониторингі (мұнда тағы 20–23 нормативтік құрдастар бар) және арнайы мектепте немесе сыныпта бейімделмеген деңгейі бар баланың мониторингі (мұнда 10–12 балаға дейін және арнайы оқу бағдарламасы) әртүрлі шкалаларды қамтиды. Мысалы, біріктірілген бұзылулармен асқынған АСБ бар баланы инклюзивті оқыту кезінде кейбір мінез-құлық ерекшеліктері көмекші мұғалімнің қатысуымен өткізіледі немесе қатыспауы мүмкін.

Арнайы мектепте педагог-ассистенттің көмегі қарастырылмаған, сондықтан мұндай бақылаулар динамикада болмайды. Аралық және бақылау диагностикасы тоқсанына кем дегенде тоқсанына бір рет жасалуы керек, өйткені ол аз да болса, баланың әлеуметтенуіндегі өзгерістерін байқауға көмектеседі.

Модельдің нәтижелі компоненті — өмірлік құзыреттілігі, әлеуметтік қарым-қатынас, өзара әрекеттесу және ынтымақтастық қабілеті, білім беру және әлеуметтік-мәдени кеңістіктегі әлеуметтік жауапты мінез-құлқы бар АСБ бар баланың жеке басы.

Қорытынды

Жоғарыда көрсетілген барлық компоненттер арнайы және инклюзивті білім беру жағдайында біріктірілген бұзылулары асқынған АСБ бар балалардың әлеуметтену моделін көрсетеді. Оның әр компоненті басқа элементтермен тығыз өзара байланыста. Сонымен қатар ұсынылатын модель ашық болып табылады, оны жетілдіруге және өзгертуге болады.

Осы мақалада модельдің өзіне кірмейтін, бірақ оны жүзеге асыру үшін қажет жұмыс істеу шарттары көрсетілмеген. Шарттар жүйесін жүйелеу құралын іздеу, жасалған жағдайларды анықтау және жетіспейтін жағдайларды айқындау, Қарағанды облысының арнайы және жалпы білім беретін мектептері жағдайында модельдің тиімділігін эксперименттік сынақтан өткізу біздің әрі қарайғы ғылыми ізденістеріміздің мәні болып табылады.

Мақала Қазақстан Республикасының Жоғары білім және ғылым министрлігінің 2023–2025 жылдарға арналған АР19678254 «Арнайы және инклюзивті білім беру жағдайында біріктірілген бұзылулармен асқынған аутизм спектрінің бұзылыстары бар балаларды әлеуметтендіру процесін модельдеу» тақырыбы бойынша гранттық қаржыландыру аясында дайындалған.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Аутизм выявили у 12 тысяч детей в Казахстане. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://surl.li/ndhib>.
- 2 «Қазақстан Республикасында мүмкіндігі шектеулі балаларға кешенді көмек көрсетуді жетілдіру жөніндегі 2021–2023 жылдарға арналған жол картасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің 2020 жылғы 17 тамыздағы № 112-өкімі. — [Электрондық ресурс]. — Қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/R2000000112>
- 3 «Қазақстан Республикасында мектепке дейінгі, орта, техникалық және кәсіптік білім беруді дамытудың 2023–2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 249 қаулысы. — [Электрондық ресурс]. — Қол жеткізу режимі: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000249>.
- 4 Елисева И.Г. Психолого-педагогическое сопровождение детей с особыми образовательными потребностями в общеобразовательной школе: метод. реком. / И.Г. Елисева, А.К. Ерсарина. — Алматы: ННПЦ КП, 2019. — 118 с.
- 5 Елисева И.Г. Индивидуализация учебно-воспитательного процесса школьников с особыми образовательными потребностями в общеобразовательной школе: метод. реком. / И.Г. Елисева. — Алматы: ННПЦ КП, 2021. — 62 с.

- 6 Ерсарина А.К. Специальная развивающая программа для детей с аутизмом / А.К. Ерсарина, З.Б. Джангельдинова, Р.К. Айтжанова. — Алматы: ННПЦ КП, 2020. — 169 с.
- 7 Разработка методических рекомендаций по внедрению эффективных методик и технологий в процесс обучения детей с особыми образовательными потребностями: метод. реком. — Астана: НАО им. И. Алтынсарина, 2019. — 216 с.
- 8 Хаустов А.В. Психолого-педагогическое сопровождение обучающихся с расстройствами аутистического спектра: метод. пос. / А.В. Хаустов, П.Л. Богорад, О.В. Загуменная, А.И. Козорез, С.Н. Панцърь, Ю.В. Никитина, О.В. Стальмахович // под общ. ред. А.В. Хаустова. — М.: ФРЦ ФГБОУ ВО МГППУ, 2016. — 125 с.
- 9 Вирузс-Ортега Дж. Прикладное поведенческое аналитическое вмешательство при аутизме в раннем детстве: метаанализ, метарегрессия и метаанализ «доза–реакция» множественных результатов / Дж. Вирузс-Ортега // Обзор клинической психологии. — 2010. — Т. 30 (4). — С. 387–399.
- 10 Институт прикладного анализа поведения и психолого-социальных технологий. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://iaba.ru/>.
- 11 Кокина А. Интервенции в социальных историях для учащихся с расстройствами аутистического спектра: метаанализ / А. Кокина, Л. Керн // Журн. аутизма и нарушений развития. — 2010. — № 40. — С. 812–826.
- 12 Миненкова И.Н. Использование метода базальной стимуляции в коррекционно-педагогической работе с детьми с тяжёлыми и (или) множественными нарушениями психофизического развития: учеб.-метод. пос. / И.Н. Миненкова // науч. ред. С.Е. Гайдукевич. — Минск: УО «БГПУ им. М. Танка», 2007. — С. 69–74.
- 13 Нестерова А.А. Модель сопровождения позитивной социализации детей с расстройствами аутистического спектра (РАС): комплексный и междисциплинарный подходы. — Ч. 1. Зарубежные модели обучения социальным навыкам детей с РАС / А.А. Нестерова, Р.М. Айсина, Т.Ф. Сусллова // Образование и наука. — 2016. — № 2. — С. 121–131. (Россия) <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2016-2-145-155>.
- 14 Манелис Н.Г. Организация работы с родителями детей с расстройствами аутистического спектра: метод. пос. / Н.Г. Манелис, Н.Н. Волгина, Ю.В. Никитина, С.Н. Панцърь, Л.М. Феррои // под общ. ред. А.В. Хаустова. — М.: ФРЦ ФГБОУ ВО МГППУ, 2017. — 94 с.
- 15 Stambekova A. Education for the disabled in accordance with the quality of inclusive education in the distance education process / A. Stambekova., S. Zhakipbekova, K. Tussubekova, B. Mazhinov, M. Shmidt, A. Rymhanova // World Journal on Educational Technology: Current Issues. — 2022. — No 14 (1). — P. 316–328. <https://doi.org/10.18844/wjet.v14i1.6760>.
- 16 Shkutina L.A. Human resource is a key factor in the successful implementation of the inclusive education system / L.A. Shkutina, A.R. Rymkhanova, N.V. Mirza, G.S. Ashimkhanova, G.K. Alshynbekova // Novosibirsk State Pedagogical University Bulletin. — 2017. — No 7 (1). — P. 21–33. <http://dx.doi.org/10.15293/2226-3365.1701.02>.

А.Н. Сакаева, А.Р. Рымханова, В.В. Боброва, Ж.А. Ержолова, Б.Н. Бакмаганбетова

Модель социализации детей с расстройствами аутистического спектра, осложненными сочетанными нарушениями

Актуальность изучения процесса социализации детей с расстройством аутистического спектра (далее — РАС) определяется необходимостью их вхождения в образовательную и социокультурную среду. Цель статьи — моделирование процесса социализации детей с РАС, осложненными сочетанными нарушениями, в условиях специального и инклюзивного образования. В рамках исследования использовались теоретические методы: контент-анализ зарубежного и казахстанского опыта, нормативно-правовых, научных, психолого-педагогических и методических источников по проблеме социализации детей с РАС, осложненными сочетанными нарушениями. Уточнено содержание понятия «социализация детей с РАС, осложненными сочетанными нарушениями, в условиях специального и инклюзивного образования». Представлены компоненты (мотивационно-ценностный, социально-функциональный, функционально-коммуникативный, познавательный-оценочный), уровни (дезадаптивный, минимальный, промежуточный, оптимальный), сущностные характеристики (критерии и показатели) процесса социализации детей с РАС, осложненными сочетанными нарушениями. Определен диагностический инструментарий исследования уровня социализации детей с РАС, осложненными сочетанными нарушениями. Наряду с теоретическими, использован метод моделирования. В основу структуры предлагаемой модели социализации детей с РАС, осложненными сочетанными нарушениями, в условиях специального и инклюзивного образования положены процессный, системный, деятельностный, компетентностный подходы. Описаны структурные компоненты модели: целевой, диагностический, содержательный, организационно-процессуальный, результативный. В обобщенном виде представлены наиболее важные направления работы по социализации детей с РАС в процессе психокоррекционной, учебной, внеучебной деятельности с методами прикладного анализа поведения АВА, адаптации окружающей среды, социальных историй, методики ТЕАССН, системы PECS.

Ключевые слова: модель социализации, расстройство аутистического спектра, осложненные сочетанные нарушения, специальное и инклюзивное образование, диагностический инструментарий, психолого-педагогическое сопровождение.

A.N. Sakayeva, A.R. Rymkhanova, V.V. Bobrova, Zh.A. Erzholova, B.N. Bakmaganbetova

A model of socialization for children with autism spectrum disorders, complicated by co-occurring disorders

The relevance of studying the process of socialization of children with autism spectrum disorder (hereinafter — ASD) is determined by the need for their entry into the educational and sociocultural environment. The aim of the article is to model the process of socialization of children with ASD, complicated by combined disorders, in the conditions of special and inclusive education. Theoretical methods were used in the research: content analysis of foreign and Kazakhstani experience, normative and legal, scientific, psychological, pedagogical and methodological sources on the problem of socialization of children with ASD, complicated by combined disorders. The content of the concept “socialization of children with ASD, complicated by combined disorders, in the conditions of special and inclusive education” was clarified. The components, levels, essential characteristics of the process of socialization of children with ASD complicated by combined disorders were presented. The diagnostic tools for studying the level of socialization of children with ASD complicated by combined disorders were defined. Along with the theoretical ones, the modeling method was used. The most important directions of work on socialization of children with ASD in the process of psychocorrective, educational, extracurricular activities with the methods of applied behavior analysis ABA, TEACCH, PECS were presented.

Keywords: socialization model, autism spectrum disorder, complicated combined disorders, special and inclusive education, diagnostic tools, psychological and pedagogical support.

References

- 1 Autizm vyiavili u 12 tysiach detei v Kazakhstane [Autism was identified in 12 thousand children in Kazakhstan]. Retrieved from <http://surl.li/ndhib> [in Russian].
- 2 “Qazaqstan Respublikasynda mumkindigi shekteuli balalarga keshendi komek korsetudi zhetildiru zhonindegi 2021-2023 zhyldarga arnalgan zhol kartasyn bekitu turaly” Qazaqstan Respublikasi Premer-Ministrinin 2020 zhylygy 17 tamyzdagi No 112-okimi [On the approval of the road map for 2021–2023 on improving comprehensive assistance to children with disabilities in the Republic of Kazakhstan Order No. 112 of the Pri]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/R2000000112> [in Kazakh].
- 3 “Qazaqstan Respublikasynda mektepke deiingi, orta, texnikalyq zhane kasiptik bilim berudi damitudin 2023-2029 zhyldarga arnalgan tuzhyrymdamasyn bekitu turaly” Qazaqstan Respublikasi Ukimetinin 2023 zhylygy 28 nauryzdagi No 249 qaulysy [On approval of the concept of development of preschool, secondary, technical and professional education in the Republic of Kazakhstan for 2023–2029. Resolution No. 249 of the Government of the Republic of Kazakhstan dated March 28, 2023]. Retrieved from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000249> [in Kazakh].
- 4 Yeliseyeva, I.G., & Yersarina, A.K. (2019). Psikhologo-pedagogicheskoe soprovozhdenie detei s osobymi obrazovatelnyimi potrebnoyami v obshcheobrazovatelnoi shkole [Psychological and pedagogical support for children with special educational needs in a comprehensive school]. Almaty: NNPTS KP [in Russian].
- 5 Yeliseyeva, I.G. (2021). Individualizatsiia uchebno-vospitatelnogo protsessa shkolnikov s osobymi obrazovatelnyimi potrebnoyami v obshcheobrazovatelnoi shkole [Individualization of the educational process of schoolchildren with special educational needs in a comprehensive school]. Almaty: NNPTS KP [in Russian].
- 6 Yersarina, A.K., Dzhangel'dinova, Z.B., & Aytzhanova, R.K. (2020). Spetsialnaia razvivaiushchaia programma dlia detei s autizmom [Special development program for children with autism]. Almaty: NNPTS KP [in Russian].
- 7 (2019). Razrabotka metodicheskikh rekomendatsii po vnedreniiu effektivnykh metodik i tekhnologii v protsess obucheniia detei s osobymi obrazovatelnyimi potrebnoyami: Metodicheskie rekomendatsii [Development of methodological recommendations for the implementation of effective methods and technologies in the learning process of children with special educational needs. Guidelines]. Astana: NAO named after I. Altynsarin [in Russian].
- 8 Khaustov, A.V., Bogorad, P.L., Zagumennaya, O.V., Kozorez, A.I., Pantsyr, S.N., Nikitina, Yu.V., & Stalmakhovich, O.V. (2016). Psikhologo-pedagogicheskoe soprovozhdenie obuchaiushchikhsia s rasstroistvami autisticheskogo spektra [Psychological and pedagogical support for students with autism spectrum disorders]. Moscow: Federalnyi Resursnyi Tsentr Federalnogo gosudarstvennogo biudzhethnogo obrazovatel'nogo uchrezhdeniia vysshhego obrazovaniia Moskovskogo gosudarstvennogo psikhologo-pedagogicheskogo universiteta [in Russian].
- 9 Virues-Ortega, J. (2010). Prikladnoe povedencheskoe analiticheskoe vmeshatelstvo pri autizme v rannem detstve: metaanaliz, metaregressiia i metaanaliz «doza–reaktsiia» mnozhestvennykh rezultatov [Applied behavior analytic intervention for autism in early childhood: metaanalysis, metaregression and dose–response metaanalysis of multiple outcomes]. *Obzor klinicheskoi psikhologii — Review of Clinical Psychology*, 30 (4), 387–399 [in Russian].
- 10 Institut prikladnogo analiza povedeniia i psikhologo-sotsialnykh tekhnologii [Institute of Applied Behavior Analysis and Psychological and Social Technologies]. Retrieved from <https://iaba.ru/> [in Russian].

- 11 Kokina, A., & Kern, L. (2010). Interventsii v sotsialnykh istoriakh dlia uchashchikhsia s rasstroistvami autisticheskogo spektra: metaanaliz [Social story interventions for students with autism spectrum disorders: a metaanalysis]. *Zhurnal autizma i narushenii razvitiia — Journal of Autism and Developmental Disorders*, 40, 812–826 [in Russian].
- 12 Minenkova, I.N. (2007). Ispolzovanie metoda bazalnoi stimulatsii v korrektsionno-pedagogicheskoi rabote s detmi s tiazhoilymi i (ili) mnozhestvennymi narusheniyami psikhofizicheskogo razvitiia [Using the basal stimulation method in correctional and pedagogical work with children with severe and (or) multiple disorders of psychophysical development]. Minsk: Uchrezhdenie obrazovaniia «Belorusskii gosudartvennyi pedagogicheskii universitet imeni M. Tanka» [in Russian].
- 13 Nesterova, A.A., Aysina, R.M., & Suslova, T.F. (2016). Model soprovozhdeniia pozitivnoi sotsializatsii detei s rasstroistvami autisticheskogo spektra (RAS): kompleksnyi i mezhdistsiplinarnyi podkhody. Chast 1. Zarubezhnye modeli obuchenii sotsialnym navykam detei s RAS [A model for supporting positive socialization of children with autism spectrum disorders (ASD): comprehensive and interdisciplinary approaches]. *Obrazovanie i nauka — Education and Science*, 2, 121–131. doi.org/10.17853/1994-5639-2016-2-145-155 [in Russian].
- 14 Manelis, N.G., Volgina, N.N., Nikitina, Yu.V., Pantsyr, S.N., & Ferroi, L.M. (2017). Organizatsiia raboty s roditeliami detei s rasstroistvami autisticheskogo spektra [Organization of work with parents of children with autism spectrum disorders]. Moscow: Federalnyi Resursnyi Tsentr Federalnogo gosudarstvennogo biudzhethnogo obrazovatel'nogo uchrezhdeniia vysshego obrazovaniia Moskovskogo gosudarstvennogo psikhologo-pedagogicheskogo universiteta [in Russian].
- 15 Stambekova, A., Zhakupbekova, S., Tussubekova, K., Mazhinov, B., Shmidt, M., & Rymhanova, A. (2022). Education for the disabled in accordance with the quality of inclusive education in the distance education process. *World Journal on Educational Technology: Current Issues*, 14 (1), 316–328. doi.org/10.18844/wjet.v14i1.6760.
- 16 Shkutina, L.A., Rymkhanova, A.R., Mirza, N.V., Ashimkhanova, G.S., & Alshynbekova, G.K. (2017). Human resource is a key factor in the successful implementation of the inclusive education system. *Novosibirsk State Pedagogical University Bulletin*, 7 (1), 21–33. doi.org/10.15293/2226–3365.1701.02.

Information about the authors

Sakayeva, A.N. — Candidate of pedagogical sciences, Associate professor of the Department of Special and Inclusive Education, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: sakayeva_a@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000—0001—8580—8612>

Rymkhanova, A.R. — Doctor of Philosophy (PhD), Associate professor of the Department of Special and Inclusive Education, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: ainagul_rymhanova@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000—0003—3177—4810>

Bobrova, V.V. — Candidate of pedagogical sciences, Associate professor of the Department of Special and Inclusive Education, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: bobrova.v.v@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0000—0002—6181—6885>

Erzholova, Zh.A. — Head of the Municipal State Institution “Karaganda Regional Psychological-Medical-Pedagogical Consultation”, Karaganda, Kazakhstan. E-mail: karpmpk@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0009—0003—8224—4294>

Bakmaganbetova, B.N. — Methodologist of the Municipal State Institution “Karaganda Regional Psychological-Medical-Pedagogical Consultation”, Karaganda, Kazakhstan; e-mail: bahyt123@bk.ru. ORCID: <https://orcid.org/0009—0005—2739—3697>